

Муталлиб Ҳазраткулов

Самарқанд давлат университети
бошланғич таълим методикаси кафедраси
катта ўқитувчиси, педагогика фанлари
бўйича фалсафа доктори(PhD)

УМУМИЙ ЎРТА ТАЪЛИМ МАКТАБЛАРИНИНГ АДАБИЁТ ДАРСЛАРИДА ИНШОНИНГ ЎРНИ

Узлуксиз таълим тизимининг барча босқичларида иншо ёзиш машғулотлари ўтказилади. Мактабгача тарбия давридаги атроф-оламга нисбатан пайдо бўла бошлайдиган кичик тасаввурлар юқори босқичларда мукаммаллашиб, кенг қамровли ижодий ёзма ишларга асос бўла боради. Ушбу мақолада иншони ташкил этиш методлари кўрсатиб берилган.

Калит сўзлар: сюжет, пейзаж, ҳиссиёт, индивидуаллик, эпизод, бадиий тасвир, иншо, образлилик, ёзма иш, узлуксиз таълим, тасаввур, атроф-олам, кўникма, бошланғич таълим, мактабгача тарбия даври, оғзаки матн.

В системе непрерывного образования сочинение по картине проводится на всех его этапах. Начиная с дошкольного возраста, творческие письменные работы могут быть широко применены в целях совершенствования начальных представлений детей об окружающей среде. В этой статье описывается, как методы организации написания сочинения..

Ключевые слова: сюжет, пейзаж, чувство, индивидуальности, эпизод, художественного образа, метафоры эссе, письменные работы, непрерывное обучение, воображение, мир окружающей среды, навыки, образование, дошкольный период, словесный текст.

In the system of continuous education essay writing on pictures is carried out at its all stages. Beginning with the under-school age creative writing works may be widely applied with the purpose of perfecting the childrens primary imagination about the environment. This article describes how to create an essay.

Key words: the story, the landscape, a feeling of individuality, episode, artistic image, the metaphor of the essay, written work, continuous learning, imagination, the world of the environment, skills, education, preschool period, the verbal text.

“Иншо” атамасига илмий адабиётларда шундай таъриф берилган: “Иншо—мавзуни мустақил ёритишга йўналтирилган ёзма иш турларидан биридир. Она тили ва адабиёт дарсларида, таълимий ҳамда назорат мақсадларида умумий ўрта таълим мактаблари, академик лицей ва касб-хунар коллежларининг барча босқичларида ўтказилади. Бажарилиш ўрнига кўра синф ва уй иншоларига бўлинади. Иншоларнинг ўқувчилар гуруҳи билан ёзадиган ва ҳар бир ўқувчи мустақил бажарадиган турлари бор. Иншо ўқитувчи томонидан тавсия этиладиган ёки бирор бир эркин мавзуда бўлиши мумкин. Иншо ўқувчилар бадиий адабиётни тўғри идрок этишларига, фикрни ихчам, мантикий ифодалашларига, уларнинг ёзув саводи ўсишига ёрдам беради”[3; 79-б.].

Ўзбек тилининг изохли луғатида “иншо” атамаси шундай изохланади: “Иншо – (ташкил этиш; яратиш, куриш, барпо қилиш; ижод, баён, таҳрир) ўқув юртларида она тили ва адабиётдан ёзма иш”[4; 221-б.].

О.Мадаевнинг фикрича, ўқувчиларга иншо ёзишдан олдин назарий маълумот берилганда “иншо” сўзининг маъносини шарҳлаш яхши натижа беради. Бундан ташқари: “Иншо ёзиш маълум мавзу юзасидан мустақил фикрни ёзма тарзда ифодалаш экани тушунтирилади. Бундай шарҳнинг муҳим аҳамияти шундаки, ўқувчи иншо ёзиш ижод қилиш эканини англаб олади. Ишнинг дастлабки босқичиданоқ иншо бировнинг фикрини ёки дарсликдаги маълумотни кўчириш эмас, балки тема ҳақида мустақил фикр юритиш маҳсули эканлигига урғу берилади. “Иншо” сўзининг аввалги маъноси ҳозирги кунда торайгани қайд этилади. Авваллари бирон шахс томонидан ёзилган ҳар бир текст иншо деб тушунилган. Мактублар, илмий асарлар, шахсий архивда сақланувчи кундаликлар “иншо” термини билан юритилган. Ҳозирда эса, асосан, ўзбек тили ва адабиёти юзасидан маълум темага бағишланган ёзма ишлар мазкур атама билан юритилади. Демак, иншо терминининг маъноси ҳозирги пайтда торайган”лигини айтиб ўтиш муҳим аҳамиятга эга [5; 9-б.].

Иншо бўйича илмий тадқиқот ишларини олиб борган методист Н.Сатторова қуйидаги мулоҳазаларни келтиради: “...иншо том маънода ўқувчининг мустақил бажарадиган ижодий иши

бўлиб, у оғзаки ва ёзма шаклларда бўлиши мумкин. Иншо ўзгаларнинг фикрини ёки маълум бир манбадаги маълумотларни кўчириш эмас, балки берилган мавзу юзасидан мустақил фикр юритиш маҳсули. Шунинг учун бир мавзуда синфдаги 25 – 30 ўқувчи 25 – 30 хил фикрлаши ва ёритилган масалага турли хилда ёндашиш талаб этилади. Масалан, гугуртга ўқувчилардан бири уй-рўзгор буюми сифатида қараса, иккинчиси ўт, аланга манбаи, учинчиси иссиқлик манбаи, тўртинчиси ёруғлик, бешинчиси муҳаббат манбаи сифатида қараши мумкин. Худди шу хусусиятлари билан иншо ўқувчилардан бир қатор зарурий коммуникатив малакаларни талаб қиладиган, шахснинг рухий физиологик ҳолатларига боғлиқ бўлган фаолиятдир”[6; 21-б.].

Иншо таълим тизимидаги бошқа дидактик ишларга қараганда, ўқувчининг ўзини ўраб турган теварак-атрофга, бошқа кишиларнинг хатти-ҳаракатларига ва ўз хулқ-атворида муносабатини аниқлашда муҳим восита ҳисобланади. Ўқувчи ўзига берилган иншо мавзулари устида ўйланади, изланади, ишлайди, фикрлайди. Бу жараён унинг шахс сифатида шаклланишида, маънан баркамол бўлиб етишишида муҳим аҳамият касб этади.

Ўқувчилар иншо устида ишлар экан, ўз ҳаётий тажрибаси, мактаб таълими, мустақил китоб ўқиши давомида тўплаган “билимлар омбори”дан берилган мавзуга мос маълумотларни саралайди ва мавзуга тегишли бўлмаганларига эътибор қилмай, иншо мавзусини ишонч билан очишга ҳаракат қиладилар. Улар саралаб олинган материалларни мантикий изчилликда жойлаштириш, иншо мазмунига мос келадиган сўз ва ибораларни танлаш кўникмасига эга бўлиб борадилар. Бироқ, бу кўникмалар ўқувчига тайёр ҳолда, яхлит тарзда берилмайди, улар ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Ўқитувчи уларни тизимли таълим ва давомли машқлар натижасида ўқувчилар онгида шакллантира боради.

С.Долимовнинг “Таълимий баён ва иншо” номли рисоласида ўқувчиларда мавзуга мос материал тўплаш билан бирга, қизиқарли, ҳақиқий борликни аниқ акс эттирадиган воқеалар ривожига кетма-кетликни белгилаш – режа тузиш кўникма ва малакаларини шакллантириб бориш лозимлиги уқтирилади. Шу билан бирга, иншо нутқни тўғри қуриш ҳамда фикрни аниқ ифодалашга ўргатиб бориши таъкидланади: “Адабий ўқиш таълимий баён ва иншо ўтказиш учун замин яратиб беради, чунки дарс давомида ўқувчилар асарнинг планини тузишни, асар юзасидан қайта ҳикоя қилиб беришнинг турли формаларини, асарнинг ғоявий мазмунини, асардаги образлар ва уларнинг системасини, асарнинг композицион тузилишини, унинг тили ва бадиий хусусиятларини батафсил ўрганиб борадилар. Буларнинг ҳаммаси ўқувчиларнинг мазмунли ёзма иш ёзишларини таъминлайди” [7; 13-б.].

Олим илгари сурган бу қарашларнинг барчаси ҳам бутунги адабий таълимнинг мақсадига монанд келавермайди. Гап шундаки, бадиий асарларнинг ғояси, тимсоллар тизими, унинг композицион тузилишини аниқлаш каби иш турлари бевосита адабиёт ва адабиётшунослик билан шуғулланишни мақсад қилиб олган филолог мутахассислар учун муҳим саналади. Лекин ҳаётнинг ҳар хил жабҳасида фаолият юритишга тайёрланаётган, айтилган замонда маънавий камолотга эришиши муҳим бўлган ёш авлод учун бу тушунчаларнинг аҳамияти унча катта эмас. Шу маънода, мазкур қарашларга ижодий ёндашиш мақсадга мувофиқ бўлади.

О.Мадаев “Иншо қандай ёзилади?” номли рисоласида шундай дейди: “Ўқувчини ижодий ишга ўргатиш ҳар бир фан ўқитувчисининг бурчи ҳисобланиди. Ёзма иш эса мустақил ишлаш кўникмасини ҳосил қилишда асосий ўрин тутди” [5; 8-б.]. Дарҳақиқат, ҳар қандай ўқитувчи, хусусан, адабиёт муаллими ўқувчиларни иншо мавзусини ёритишга хизмат қилувчи тушунчаларга мос келадиган, ифода аниқлиги, жонлилиги, тасвирийлигини таъминлайдиган сўз ва ибораларни диққат билан танлай билишга йўналтириши, болаларда сўз ва ибораларни тўғри ишлатишиш, у ёки бу сўзни такрор қўлламаслик кўникмасини шакллантиришни кўзда тутиш мақсадга мувофиқдир.

Ўқувчи нутқида сўзларнинг грамматик шаклларида тўғри фойдаланиш, сўзларни бўғинларга тўғри ажратиш, уларни тегишли келишик шаклида тўғри ифодалаш, кўмакчи ва боғловчилардан ўз ўрнида фойдаланиш кўникмасини амалга ошириш ҳам иншо ёзишда муҳим аҳамият касб этади. Ўқувчиларда таниш сўзлардан фойдаланиб гап қурилишини фарқлаш кўникмасини шакллантириб, ривожлантириб бориш мақсадга мувофиқ бўлади. Шу билан бирга, ўқувчиларга ўрганилган грамматик қоидалар асосида иншони орфографик ва пунктуацион қоидаларга мувофиқ ёзилишига эришиш ҳам зарур.

Б.Турдиев “Ёзма нутқни ривожлантириш юзасидан практикум” китобида ўқувчиларнинг ёзма ишга тайёргарлиги жараёни ҳақида гапириб шундай ёзади: “Инсон фикрининг равлонлиги, мазмундорлиги, нутқининг нечоғли мантикийлиги, умуман, фикрлаш қобилияти унинг бадиий адабиётга бўлган муносабати билан белгиланади” [8; 88-б.]. Ўқувчилар ёзма нутқининг бойиши ва ривожланиши иншоларнинг ташкил этилиши билан бевосита боғлиқдир.

Олимнинг ўқувчи томонидан ёзилган иншони “таҳлил қилиш ва агар бор бўлса, фазилятларини эътироф этиш зарурлиги” борасидаги қаноати адабиёт дарсларида ташкил этилган иншолар учун ҳам бевосита дахлдордир.

Проф. А.Зуннуновнинг фикрича эса: “Иншо мактабда ўтказиладиган ёзма ишларнинг энг муҳим ва мураккаб туридир. Иншо ўқувчиларда нутқ, китоб устида мустақил ишлаш, ҳаётни кузатиш асосида ўзларида пайдо бўлган таассуротларни умумлаштириш малакасини, ижодий қобилиятини ўстиришда, умуман, билимларни пухта эгаллашларида муҳим роль ўйнайди” [9; 56-б.].

А.Зуннунов юқори синфларда иншонинг пухта мазмунга эга бўлиши учун ўқитувчидан қуйидагиларни талаб этади:

1. Темани тўғри танлаш, ёзиладиган иншонинг мазмуни ва ҳажмини аниқлаб олиш.
2. Тематик тааллуқли материалларни пухта ўрганиб олиш.
3. Теманинг мазмунига мос эпиграф танлаш.
4. Темани тўлиқ ёритишга ёрдам берадиган маълумотларни тўплаш.
5. Иншога ёритилиши лозим бўлган асосий фикрларнинг системаси ва изчиллигини таъминлашга ёрдам берадиган режа тузиш [39; 58-б.].

Иншо ёзишга тайёргарлик жараёнининг бу беш босқичига ижодий ёндашган ҳамда тезкор замон талабларини кўзда тутган ҳолда бутунги адабий таълимга ҳам татбиқ этиш мумкин. Буни жадвал шаклида қуйидагича кўрсатиш мумкин:

Иншо ёзишга тайёргарлик жараёни жадвали

I. Далиллар тўплаш.	1. Матнни ўқиш. 2. Матндаги муҳим жиҳатларни ажратиш. 3. Қўшимча маълумот тўплаш.
II. Далилларни таснифлаш.	1. Муносабатни аниқлаш. 2. Далилларни таснифлаш. 3. Умумлашмалар қилиш.
III. Материалларни умумлаштириш.	1. Олинган натижаларни қиёслаш. 2. Далилларни бир тартибда жойлаштириш. 3. Хулосаларни умумлаштириш.

Ўқувчиларнинг ёзма ишларини ташкил этиш бўйича методист олимларнинг қарашлари ўқувчиларнинг аста-секин мантикий ва образли типдаги янги, борган сайин мураккаблашадиган иш турлари билан танишишларида; вақти-вақти билан уларга аввал учраган иншолар машқ учун таклиф этилишида; аммо улар олдинги ишларга қараганда бир мунча мураккаброқ бўлишида ўзаро мутаносиб келган. Иншо ёзишга ўргатиш йўлидаги асосий кўрсаткичлар қайта ҳикоя, тавсифнинг мураккаб шакллари, асарнинг ғоявий мазмуни таҳлили, муаммолар таҳлили ва қиёсланиши кабилардан иборатдир.

9-синф адабиёт дарслари учун мўлжалланган ўқув режада Алишер Навоий қаламига мансуб “Хамса”ни ўрганиш учун 10 соат ажратилган. Шунингдек, бешта дoston ўтиб бўлингандан сўнг 2 соат “Фарҳод ва Ширин образларига тавсиф” мавзусида назорат иншоси ўтказиш режалаштирилган [2].

Ўқитувчи дастлаб ўқувчиларга “Хамса” дostonи юзасидан ўтилганлар бўйича қискагина суҳбат ўтказиб олса, сўнг иншо мавзусини танлашда ихтиёрийлик тамойилига асосланиб иш юритса, мақсадга мувофиқ бўлади. Бунда Фарҳод ёки Ширин тимсоли билан чекланиб қолмасдан “Хамса”даги бошқа қаҳрамонлар Мажнун, Лайли, Дилором, Баҳром ва бошқа шу каби образлардан бирига тавсиф ёзиш имконияти берилиши ҳам “Хамса”нинг кенг қамровли ўрганилишини таъминлайди. Бунинг учун ўқувчиларга икки дақиқа ичида, тезкорлик билан дostonда учрайдиган ва эсда сақланиб қолган сўз ва жумлалардан имкони борича кўпроқ ёзиш топширилади. Вақт тугагач, намуна сифатида бир икки ўқувчининг дафтарида туширган сўзлари таҳлил қилиниб, улар “Хамса”даги қайси дoston ва қайси қаҳрамонга тегишли эканлиги аниқланади. Икки дақиқа ичида ўқувчиларнинг қоғозга туширган сўзлари кўпроқ қайси қаҳрамонга тегишли бўлса, ўқувчи ўша қаҳрамон ҳақида кўпроқ фикр билдириш имкониятига эга эканлигини англайди. Бу усул ўқувчиларнинг муносабат билдириш имкониятини кенгайтириш билан бирга иншо ёзиш самарадорлигига ҳам ижобий таъсир қилади.

“Хамса” дostonларидаги қаҳрамонлардан бири тимсоли юзасидан ташкил этиладиган иншо учун умумий режани доскага ёзиб қўйиш ҳам мақсадга мувофиқ саналмайди, режани ўқувчиларнинг ўзлари тузгани маъқул. Доскага ёзиб қўйилган айнан бир мавзудаги тайёр режа ўқувчиларнинг фикр-муносабатини бир хиллик томон тортади, бу эса, ўз-ўзидан, ўқувчиларнинг

мушоҳада майдонини торайтиради. Қуйидаги саволлар ўқувчиларнинг асар қаҳрамони тавсифи юзасидан ёзадиган иншолари учун муҳим очкич вазифасини бажариши мумкин:

1. Достон қаҳрамонининг менга ёққан жиҳатлари нимада?
2. Мен ёқтирган қаҳрамон достонда қандай тавсифланган?
3. Қаҳрамон тушиб қолган мураккаб вазиятга қандай баҳо бериш мумкин?
4. Шу қаҳрамон ўрнида мен бўлганимда қандай йўл тутардим?
5. Асар қаҳрамон ҳақида менинг хулосам.

Юқоридаги саволлар борасида қисман тушунча ва жавобга эга бўлган ўқувчи нафақат Фарҳод ёки Ширин образларига, балки Лайли, Дилором, Мажнун, Ҳотами Тойи, Шоҳ Ғозий образларига ҳам қийналмасдан ўз муносабатларини тўла-тўқис билдира олиш имкониятига эга бўлади.

Ўқитувчи ўқувчиларни иншо ёзиш муҳитига олиб кириш, уларда фикрий мушоҳадани фаоллаштириш мақсадида қисқа суҳбат ўтказиши мумкин. Бироқ суҳбат бир хиллик касб этиб қолмаслиги керак. Акс ҳолда ўқувчиларнинг ўз мустақил фикрларини ифодалашларига тўсқинлик қилиши мумкин. Суҳбат натижасида ҳосил бўлган кўрсатма ва материаллар ўқувчига ёрдам сифатида доскага ёзиб қўйилиши ҳам мумкин. Масалан, Фарҳод образига хос инсоний фазилатларни акс эттирувчи мисралар ўз-ўзидан қаҳрамон характери очиш учун ҳам хизмат қилади [10; 44-б.]. Буни қуйидаги жадвал асосида ҳам кўрсатиб бериш мумкин:

Фарҳод тимсолига тавсиф

Фарҳоднинг дунёга келиши билан боғлиқ тафсилотлар	Шабистонида туғди бир янги ой, Янги ой йўқки, меҳри оламорий.	Шабистон – тунги ётоқ, хона. Туғди – туғилди. Оламорий – оламни яратувчи қуёш.
Фарҳоднинг камол топиши, ўсиб улғайиши билан боғлиқ тафсилотлар	Жаҳонда қолмади ул етмаган илм, Билиб таҳқиқини касб этмаган илм.	Таҳқиқ – бирор нарсанинг ҳақиқатини излаш.
Фарҳоднинг феъл-атвори, характери тавсифи	Демонким, кўнгли пок-у ҳам кўзи пок, Тили пок-у, сўзи пок-у, ўзи пок.	Демонким – дейманки, айтаман.
Фарҳоднинг ота-онасига бўлган муносабати тавсифи	Ато юзланмасин деб дард-у ранже, Этиб ҳар кун бошига садқа ганже.	Ганже – хазина, бойлик.
Фарҳоднинг меҳнаткашлиги, самимийлиги, бағрикенглиги тавсифи	Ҳунарни асрабон нетқумдир охир, Олиб тупроққа му кетқумдир охир.	Асрабон – асраб, сақламоқ.
Фарҳоднинг Ширинга бўлган муҳаббати тавсифи	Не англайким, қаю маҳрў экансен, Ичим қон айлаган сенму экансен.	Маҳрў – ой юзли.
Фарҳоднинг вафоти пайтидаги ҳолати тавсифи	Туганган фаҳм этиб умри бақосин, Совуғ ох урди ёд айлаб атосин.	Фаҳм этиб – билиб, англаб.

Шу тариқа Фарҳод тимсолига хос бўлган жиҳатлар ажратиб олинади ва иншо ёзишга кириштилади.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, 5 – 9-синфлар мисолида тақдим этилган дарс намуналари ўқувчиларни адабий мавзудаги ҳар хил шакл, мақсад, жанр ва бажарилиши услуб йўналишига кўра ижодий иншо ёзишга ўргатишнинг бир кўринишидир. Бунда мазкур ишларнинг асосий шакллари ва улар устида ишлашга ёрдам берадиган усуллар ҳисобга олинади.

Адабиётлар

1. Мирзиёев Ш. М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамыз. – Т.: Ўзбекистон, 2017. –488 б.
2. Узвийлаштирилган Давлат таълим стандарти ва ўқув дастури. –Т.: “Янгийўл полиграф сервис”, 2010. – 196 б.
3. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 2-жилд. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2000. –704 б.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи жилд. –Т.: “Ўзбекистон”, 2006. –671 б.
5. Мадаев О. Иншо қандай ёзилади: Ўрта махсус ўқув юртларининг ўқитувчилари учун методик қўлланма. –Т.: “Ўқитувчи”, 1991. –88 б.
6. Сатторова Н. Ўқувчиларнинг иншо ёзиш малакаларини такомиллаштириш. (5-синфда она